

УДК 37(478)

**ВІД «МИРНОГО ПОВСТАННЯ»
ПРОТИ КОМПАРТИЙНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ
ДО ФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО АНКЛАВУ:
СОЦІОГУМАНІТАРНІ ВИМІРИ ДОНЕЧЧИНИ
У 90-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ**

Олександр ХОМЕНКО

orcid.org/0000-0001-5427-0389

кандидат історичних наук,

науковий співробітник відділу української філології НДІУ

***Анотація.** У статті проаналізовано соціогуманітарні тенденції, які визначали розвиток Донеччини у період напередодні розпаду СРСР та впродовж першого десятиліття української Незалежності. Наголошено на важливому значенні у цих процесах дискурсу української культурної присутності. Особлива увага звертається на системний спротив, який адміністративний та бізнесовий істеблішмент регіону чинив національному відродженню українців.*

***Ключові слова:** партійна номенклатура; русифікація; національне відродження; страйк; криміналітет; мовна ідентичність.*

**ОТ «МИРНОГО ВОССТАНИЯ»
ПРОТИВ КОМПАРТИЙНОЙ НОМЕНКЛАТУРЫ
ДО ФОРМИРОВАНИЯ КРИМИНАЛЬНОГО АНКЛАВА:
СОЦИОГУМАНИТАРНЫЕ ИЗМЕРЕНИЯ
ДОНЕЦКОГО РЕГИОНА В 90-Х ГОДАХ ХХ СТОЛЕТИЯ**

Александр ХОМЕНКО

кандидат исторических наук,

научный сотрудник отдела украинской филологии НИИУ

***Аннотация.** В статье проанализированы социогуманитарные тенденции, которые определяли развитие Донетчины в период и накануне распада СССР, а также в течение первого десятилетия украинской Независимости. Сделан акцент на важности дискурса украинского присутствия в этих процессах. Особое внимание уделяется системному сопротивлению, которое административный и бизнес-истеблишмент региона оказывал национальному возрождению украинцев.*

***Ключевые слова:** партийная номенклатура; русификация; национальное возрождение; забастовка; криминалитет; языковая идентичность.*

FROM "PEACEFUL UPRISING" AGAINST
THE COMMUNIST PARTY NOMENCLATURE
TO THE FORMATION OF CRIMINAL ENCLAVE:
SOCIO-HUMANITARIAN DIMENSIONS
OF DONETSK REGION IN THE 1990s

Oleksandr KHOMENKO

Candidate of Historical Sciences,

research fellow of the Ukrainian Philology Department of RIUS

Annotation. *The article analyzes socio-humanitarian tendencies, which have determined the development of Donetsk region during the collapse of the USSR and on the eve of it, as well as during the first decade of Ukrainian independence. It analyzes the significance of the discourse concerning the Ukrainian cultural presence for these processes, pays special attention to the systematic opposition of the local administrative and business establishment to the national renaissance of Ukrainians.*

Key words: *party nomenclature; Russification; national renaissance; strike; organized crime; linguistic identity.*

В аналітичних матеріалах, присвячених трагедії Донбасу як терену, що він, починаючи з весни 2014 р., опинився в епіцентрі кривавого збройного конфлікту (переважно авторами таких матеріалів є дослідники з України та Росії: це зрозуміло, адже саме ці країни зійшлися у міліарному протистоянні), непоодинокую є думка про те, що такий розвиток подій був неминучим і що запобігти йому, у суті речі, не було жодної можливості. Мовляв, війна б на Донбасі все одно спалахнула б, бо потенціал конфліктогенності регіону був настільки вибуховим, що будь-які спроби спрямувати ситуацію в бік, протилежний антагоністичному, були заздалегідь приречені.

Певна річ, найголосніше таку тезу артикулюють представники підконтрольного Кремлю наукового та експертного середовища (а іншого в Московщині практично і не існує або воно існує у таких рудиментарних формах, що вони на «формат» суспільного дискурсу практично не впливають): для

пропутінських «аналітиків» перебування всередині такої парадигми – не лише бажане та інструментально доцільне, а й доконечно необхідне (насамперед – для потреб пропагандистських). Згідно з їхньою «логікою» Донбас (власне, не лише Донбас, а й всі інші східні та південні регіони України) в аспектах етнічних, історичних, мовно-культурних, релігійних належав і належить до ареалу «Русского мира»: його перебування у складі України – просто випадковість та жахлива історична несправедливість, і саме тому т. зв. «народ Донбасу» завжди прагнув приєднатися до Росії. Відповідно, коли у Києві взимку 2014 р. відбулося те, що вони називають «державним переворотом», «шахтарі взяли зброю до рук», аби захиститися від «хунти». А Москва просто собі допомагала «соотечественникам» гуманітарними конвоями...

Однак, як не парадоксально це виглядає, і в середовищі деяких проукраїнських спільнот побутує думка про засадничу несумісність Донбасу із тими теренами, які в процесі

історико-культурного розвитку України виступали ядром нашого націєтворення (Середньою Наддніпрянщиною, Волиною, Галичиною). Ця думка може вбиратися у різні шати – від радикально-ультранационалістичної риторики про те, що на Донбасі практично всі – «сепари» (типологічно абсолютно суголосної месседжу російського телебачення: «весь Донбасс – за Россию»), до квазіліберальних розмірковувань про потребу «відпустити» Донбас. Власне, саме такого кшталту твердження авторів цього дослідження бачиться за необхідне не просто поставити під сумнів, а доконечно спростувати. І так само заперечити концепцію неминучості війни, яка стала не результатом розгортання внутрішніх суперечностей у державі (бо тоді б це справді був громадянський конфлікт), а постукала вона в двері нашого дому разом із завезеними з Московщини за прямим наказом Путіна танками та системами залпового вогню. Власне, пряма мільярна агресія з батальйонами російських військовиків на українській території виявилася необхідною історичному ворогові України саме тому, що без зовнішнього втручання полум'я війни в регіоні не спалахувало. І конкретний емпіричний матеріал соціокультурного розвитку Донбасу (називатиму цим адміністративним хоронімом території нинішніх Донецької та Луганської областей) переконливо доводить: цей терен впродовж історичного відтинку «мирних» 1991 – 2013 рр., про які і йтиметься у цьому дослідженні, поставав та історично стверджував себе насамперед як регіон України – із виразними тенденціями політичної та культурної інтеграції у дискурс загальнонаціональної соборності. Так, це був регіон зі своїми

особливостями, із тільки йому притаманною специфікою (насамперед – економічною), але вона в незалежній Україні аж ніяк не нівелювала його засадничої «українськості». І почати цю розмову слід з подій літа 1989 р., конкретніше – із небаченого доти за своєю масовістю шахтарського страйку, який став одним із найповажніших чинників конституювання нової якості української історії. Тієї історії, закономірним вислідом якої піднеслося 1 грудня 1991 р. і підтвердження на референдумі цілим українським народом (у тому числі – і мешканцями Донбасу) Акта проголошення незалежності.

Варто нагадати, що у першій пол. 1989 р., коли в СРСР (особливо в прибалтійських його республіках) на повну силу розгорнулися процеси «перебудови», УРСР видавалася «островом» всевладдя компартійної номенклатури. Впродовж тривалого часу нею незмінно керував В. Щербицький – промосковський ортодокс, який від початків своєї кар'єри на посаді першого секретаря ЦК КПУ у 1972 р. (саме того року в Україні відбулися наймасовіші після сталінської епохи арешти української патріотичної інтелігенції) жорстко і безкомпромісно знищував будь-які паростки національного відродження. Опозиційні КПРС організації політичного та культурно-просвітницького кшталту – найперше під цим оглядом слід назвати Українську Гельсінську Спілку та Український культурологічний клуб – були відносно нечисленними і не становили серйозної конкуренції офіційним структурам. Перші мітинги, організовані у Києві та Львові наприкінці 1988 – на початку 1989 р. під культурно-політичними та екологічними гаслами, також не змогли

«розгойдати» ситуації; у цьому зв'язку очолювана В. Щербицьким номенклатурна група могла сподіватися, що їй пощастить утримати під своїм контролем республіку, адже реальний масовий рух її владі на той час ще не загрожував. Ситуація почала радикально змінюватися влітку 1989 р., коли страйк шахтарів Донбасу (регіону, де до цього майже не було «націоналістів» і який через це вважався майже безпроблемним) переконливо засвідчив: по-перше, Компартія вже не здатна повністю контролювати ситуацію не лише в традиційно антикомуністичній Галичині, а й на промисловому Сході України; по-друге, ця ж таки Компартія почала стрімко втрачати легітимність у суспільній свідомості, бо вже більше не спроможна була обґрунтувати своє право на владу декларованим нею «захистом інтересів робітників».

Перші ознаки того, що і на Донбасі у партноменклатури можуть виникнути проблеми, з'явилися у березні 1989 р., коли в СРСР проводилися перші відносно вільні вибори (до загальносоюзного парламенту) із можливістю висування альтернативних кандидатур. Партапаратники, які розраховували, що промисловий Схід України забезпечить їм легку перемогу, помилилися у своїх розрахунках: наприклад, на Луганщині (тоді – Ворошиловградська обл.) сталося доти неможливе – на виборах по Ленінському територіальному виборчому округу № 413 було «провалено» кандидатуру «господаря області» – першого секретаря Ворошиловградського обкому КПУ І. Ляхова (за нього було подано 108776 голосів, проти – 152858) [1]. До речі, і в подальшому мешканці Луганщини засвідчували на виборчих дільницях свої далекі від ортодоксально-компартійних

політичні уподобання – симптоматичне обрання ними у 1990 р. депутатом загальносоюзного парламенту Ю. Щекочіхіна – журналіста демократичного спрямування, який згодом став одним із найвідоміших у Росії критиків режиму Путіна і був убитий його спецслужбою у 2003 р. Типологічно подібні процеси відбувалися і в Донецькій обл., але ніяких із того висновків партійні боси тоді не зробили. У липні 1989 р. їм довелося «почути» вже не шурхіт виборчих бюлетенів, а голос вулиць і площ Донбасу: 18 липня 6 шахт Донбасу припинили роботу, підтримавши «хвилю» розпочатих у Кузбасі загальносоюзних шахтарських страйків. 19 липня припиняє роботу вже 67 шахт і шахтоуправлінь Донеччини, 20 липня – ще 88 шахт та шахтобудівних дільниць. За кілька днів шахтарський страйк набуває характеру фактично мирного повстання у Донецькому регіоні, повстання, у якому беруть участь сотні тисяч людей (загальна кількість гірників, які за час страйку залишили роботу, перевищила 220 тисяч осіб). Стихійно створюються страйками, висуваються нові робітничі лідери, багатотисячні шахтарські мітинги цілодобово продовжуються на площах Донецька та інших шахтарських міст. Оскільки місцева «советская милиция» виявилася деморалізованою, порядок підтримується силами самих страйкарів. Вимоги шахтарів на першому етапі їхньої самоорганізації мали суто економічний характер: збільшення зарплати, покращення соціально-побутових умов, забезпечення продуктами харчування, визнання певних хвороб як регресних (тобто спричинених шахтарською професією). Спроби привнести в страйк політичні вимоги (подібно до тих, що їх під впливом агітації активістів

УГС висунули в той час шахтарі Львівсько-Волинського вугільного басейну, які ставили питання про проведення в республіці демократичних виборів та усунення від влади компартійної номенклатури) шахтарями Донбасу у липні 1989 р. ще відкидалися, і то послідовно. «Аналіз виступів страйкарів на мітингах у Донецьку й Макіївці, матеріалів періодики (численні інтерв'ю страйкарів) дозволяє зробити висновок, що шахтарі відзначали й підкреслювали економічний характер страйку. На питання інтерв'ю, задане 60 респондентам: «Чи вважаєте Ви, що, окрім економічних вимог, страйкарі повинні висунути ще й політичні?» – відповіді розподілилися приблизно так: «ні» – 62%, «так» – 28%, «не знаю» – 10%» [2, с. 47]. Небачена доти масовість страйку змусила і «союзну», і «республіканську» владу діяти у швидкому темпі: у Донецьку область прибуває комісія Ради Міністрів СРСР, частину економічних вимог шахтарів задовольняють, і станом на кінець липня 1989 р. більшість гірників повертається до роботи.

Проте глибинна причина страйків зовсім не усунута: по-перше, рівень життя шахтарів продовжував знижуватися, бо вся економіка СРСР увійшла в смугу системної кризи; по-друге, стосунки між робітниками та адміністративно-управлінським апаратом продовжують загострюватися, наслідком чого страйкові комітети Донбасу у другій половині 1989 р. висловлюють недовіру фактично кожному третьому директорові шахт та більшості підконтрольних Компартії керівників профкомів [3, с. 303]. Минає фактично кілька тижнів після закінчення страйку – і шахтарі Донбасу усвідомлюють неминучість

висування політичних вимог: однією з «перших ластівок» на цьому шляху стала резолюція, ухвалена в Донецьку 27 серпня 1989 р. (в СРСР – т.зв. «День шахтаря»), у якій шахтарі вимагали відставки В. Шербицького та голови Верховної Ради УРСР В. Шевченко. Починаючи з осені 1989 р., процес політизації шахтарського руху Донбасу стає надзвичайно стрімким: 9 вересня на Установчих зборах Народного руху України виступив бригадир шахти ім. Засядька Петро Побережний. Він наголосив на необхідності постійних економічних зв'язків між Донбасом та Галичиною, звернув увагу на ту систематичну брехню, яку поширює компартійна преса як про Рух, так і про шахтарські виступи, підкреслював те, що донеччани, на жаль, не знають історії «нашого народу», не розуміють значення «своей символики». Контрольована партноменклатурою газета «Вечерний Донецьк» писала про виступ шахтаря на рухівському форумі: «...такої чести удостаивались преимущественно лица злобствующие» [4]. 1 листопада 1989 р. страйкарі Донбасу вимагають від Другого з'їзду народних депутатів СРСР скасування 6 статті радянської Конституції, яка закріплювала керівну роль КПРС, за кілька місяців по тому (1–3 березня 1990 р.) страйкарі Донецька висловлюють недовіру Генсеку КПРС М. Горбачову та керівникові союзного уряду М. Рижкову, вимагають вивести парткоми та комітети ВЛКСМ з підприємств та установ. Прикметно, що, за даними соціологічних опитувань, серед шахтарів Донбасу до діяльності КПРС (а саме ця партія була у той час головним захисником «єдності Союзу») позитивно ставилися лише 22,7% опитаних, тоді як негативно – 46% [5].

Вперше за весь час панування на Донбасі т. зв. «радянської влади» тут з'являються справді незалежні українські організації. Донецьке обласне товариство української мови було у цьому шерезі піонером: незважаючи на те, що секретар Донецького обкому Компартії Г. Єршов «однозначно й безапеляційно заявив: «Пока я здесь секретарь обкома, общества украинского языка на Донетчине не будет никогда» [6], 14 січня 1989 р. відбувається 1-й етап Установчої конференції його Оргкомітету. ДонТУМ формується, з одного боку, як найдієвіша і найчисельніша українська громадсько-політична організація краю, з другого – Товариство виступає своєю «парасольковою» структурою для різних груп і спільнот національно-демократичного спрямування (жіночих, молодіжних, наукових, громадсько-політичних). ДонТУМ відразу ж розгорнуло якнайширшу культурологічну діяльність, яка водночас мала всі виразні ознаки діяльності політичної. У червні 1989 р., попри шалений спротив компартійної номенклатури, за його сприяння у Донецькій філармонії було проведено I тур фестивалю «Червона рута» на Донеччині, у «шахтарській столиці» організовуються зустрічі з лідерами українських патріотичних партій і рухів, відбуваються перші на Донеччині «Стусівські читання» (вересень 1990 р.), які перетворюються на масовий антирадянський мітинг. Організований ДонТУМ щотижневий «Лекційно-дискусійний клуб» стає популярним (у тому числі – і серед російськомовних мешканців міста) «Донецьким Гайд-парком» – трибуною для вільних від диктату партійної цензури світоглядних і політичних дискусій. Саме завдяки наполегливості Товариства 1 вересня 1989 р. у Донецьку відкрилася

перша недільна школа з українською мовою викладання (доти не тільки в Донецьку, а й в інших індустриальних містах Донбасу не було жодної української школи). Взагалі, шкільництво краю перебувало під особливою опікою ДонТУМ: 1991 р. у форматі зорганізованої ним акції «Книги – українським школам» бібліотеки поповнилися великою кількістю навчальної та патріотичної літератури. Особливо важливим у промисловому регіоні було активне поборювання членством ДонТУМу стійкого стереотипу про те, що українська мова має цікавити лише філологів: за сприяння Товариства 1991 р. побачив світ перший на Донеччині україномовний підручник із технічних дисциплін – книга проф. М. Мухопида «Промислові машини».

У серпні 1989 р. у Донецьку відбуваються Установчі збори Донецької Крайової організації Народного Руху України (присутні 109 членів від місцевих осередків Руху в області). Головує на зборах В. Білецький – лідер ДонТУМу, гірничий інженер з Донецького політехнічного інституту (уже в незалежній Україні за редакцією цього знаного фахівця у царині гірництва з'явиться тритомна україномовна «Мала гірнича енциклопедія»). ДКО НРУ з об'єктивних причин не могла стати наймасовішою політичною організацією регіону, але в період 1990 – 1991 рр. вона здобулася на серйозний авторитет у страйковому шахтарському середовищі: на багатьох шахтах (наприклад, на відомій шахті ім. Засядька) були створені рухівські осередки, члени Руху під синьо-жовтими прапорами разом із представниками страйкомів неодноразово спільно виходили на мітинги, пікетували споруду Донецького обкому КПУ. Непересічну вагу у контексті подальшої

української історії має факт того, що Донецький страйком у 1990 р. в ультимативній формі підтримав вимогу ДонТУМу передати українській школі-лицею м. Донецька приміщення Будинку політпросвіти, який перебував «на балансі» обласного комітету КПУ [6].

Звичайно, співпраця українських національно-демократичих сил та робітничого страйкового середовища на Донеччині не була і не могла бути безконфліктною: занадто специфічними є історія, етнічний склад населення, традиційний економічний устрій цього краю. На відміну від Галичини та Києва тут не було масового руху на підтримку ухвалення у жовтні 1989 р. закону «Про мови в Українській РСР», згідно з яким українська мова проголошувалася державною, більше того, частина страйкарів влітку 1989 р. виступала відверто проти цієї законодавчої норми. Такі виступи з ентузіазмом підтримувалися компартійними газетами та телебаченням: широківідомою у той час стала фраза одного з шахтарів, яку він сказав під час інтерв'ю загальносоюзному телебаченню: «Какая разница коВбаса или колБаса? Главное, чтобы она была». Але надзвичайно прикметним бачиться те, що на відміну від багатьох республік тогочасного СРСР, в яких керівництвом партії та верхівкою КДБ були інспіровані достатньо масові сепаратистські рухи, які мали стати нездоланною перешкодою на шляху до незалежності цих країн (сепаратистські рухи в Грузії періоду її виходу з СРСР, т.зв. «Объединённый Совет трудовых коллективов» у придністровських районах Молдови, «Интернациональное движение трудящихся Эстонской ССР», «Интернациональный фронт трудящихся Латвийской ССР»), на Донбасі

періоду 1989 – 1991 рр. у жодний спосіб не вдалося створити чогось подібного. Хоча зусилля (у тому числі – і фінансового характеру) для реалізації такої мети докладалися немалі. Ще 1989 р. з ініціативи Донецького обкому КПУ як протипоцінність до Товариства української мови, яке мало «діяти на інтернаціональній (в розумінні Компартії) основі» [6], формально «захищаючи» усі мови, у тому числі й російську (і в такий спосіб нівелюючи центральну проблему дискримінації в регіоні саме української мови), проте ініціатива швидко «померла», не знайшовши підтримки у громадськості. Так само не знайшла підтримки і зійшла нанівець ініціатива Луганського обкому КПУ створити альтернативний РУХу «Народний Рух Луганщини», члени якого звинувачували НРУ «у націоналізмі та шовінізмі» [1]. Створений 1989 р. з ініціативи братів Дмитрія та Владіміра Корнілових (Владімір Корнілов, нині сумнозвісний як одна з ключових фігур в організації «Русской весны», 1989 р. був апаратним співробітником Ворошиловградського райкому комсомолу Донецька) т.зв. «Интерфронт Донбасса» перейменований 1990 р. на «Интернациональное движение Донбасса». Незважаючи на потужну ресурсну і фінансову допомогу Компартії, «Интерфронт» лишився маргінальною організацією, здатною «мобілізувати» для реальної політичної діяльності буквально кілька десятків осіб.

Натомість українські національно-демократичні сили, починаючи з літа 1989 р., з тижня в тиждень нарощували свою реальну присутність у політичному житті регіону. Донецькі активісти Товариства української мови згодом згадуватимуть, що саме за «їх ініціативою

і за їх участю (включаючи шахтарські осередки ТУМ) над головами страйкуючих замайоріли, розквітли синьожовті національні українські стяги. Це тоді з шахтарських трибун голосно і впевнено зазвучало українське слово. Це тоді луснула казочка про «сплошь русскоязычный регион» – українська сприймалася як своя, рідна. Але була і значніша допомога – сприяння зв'язку страйкуючих шахтарських колективів із сільськогосподарськими регіонами України, зокрема, західними, зв'язку шахтарів з українською діаспорою. Остання ж як свою сприйняла біду – вибух на шахті Південнодонбаська і допомогла матеріально» [6].

Під впливом загального напрямку розвитку політичної ситуації в країні та активної агітаційної роботи проукраїнських активістів відбувається радикалізація шахтарського руху. «Точкою бифуркації» тут постає осінь 1990 р., коли шахтарі (зрозуміло, не знімаючи визначальних для їхнього руху економічних вимог, з якими партноменклатура, усвідомлюючи силу страйкарів, вимушено «погоджувалася», проте виконання яких відверто саботувала) починають активно виступати вже не тільки «проти» Компартії, а й «за» суверенну Україну. У жовтні 1990 р. шахтарі Донеччини підтримують Всеукраїнський страйк, вимагаючи на мітингу у Донецьку надати конституційного характеру Декларації про державний суверенітет України, провести нові вибори до українського парламенту на засадах багатопартійності, відправити у відставку голову Ради Міністрів УРСР В. Масола, відмовитися від підписання Союзного договору без всенародного референдуму [7] (що в тих умовах означало фактичне

«торпедування» ініційованого М. Горбачовим новоогарьовського процесу і перенесення підписання Союзного договору на невизначений час). Розпочата у березні 1991 р. нова хвиля страйків на Донбасі ще більше радикалізувала вимоги шахтарів, які тепер домагалися, серед іншого, також відставки президента СРСР, розпуску З'їзду народних депутатів СРСР, надання конституційного характеру Декларації про державний суверенітет України, створення на місці колишнього Союзу Ради Конфедерацій суверенних держав із повноваженнями координуючого органу. Так, звичайно, над шахтарями Донеччини ще тяжіло уявлення про можливість існування «суверенної України» у складі якогось об'єднання пост-радянських республік, але таке ж уявлення тяжіло тоді, до серпневих подій 1991 р., у суті речі, і над усією Україною – за винятком Галичини та Києва (і соціологія це переконливо доводить). Та ж таки соціологія дає можливість підмітити характеристичну деталь: під час інспірованого Москвою у березні 1991 р. «Всесоюзного референдуму за збереження СРСР», до бюлетенів якого за наполяганням РУХу було включено питання «Чи згодні Ви, щоб Україна була у складі Союзу Суверенних Республік на підставі Декларації про державний суверенітет України?» (позитивна відповідь на це питання ставила Декларацію вище за гіпотетично можливу нову союзню Конституцію, яка у такий спосіб перетворювалася б на юридичний нонсенс), «за» українську пропозицію на Донбасі проголосувало 88,5% виборців, у той час як по всій Україні – 80,2%. Маємо під цим оглядом погодитися із висновками, до яких дійшли соціологи Т. Горбань та В. Коцур: «1991 року настрої робітників

Донбасу швидко змінилися на користь української суверенності і, зрештою, української незалежності. Почуття глибокого відчуження від Москви разом з упевненістю, що Москва просто експлуатує Донбас, схилило шахтарів до думки, що їм було б краще в незалежній Україні, що незалежна Україна не експлуатуватиме Донбас так, як експлуатувала Москва. На референдумі в грудні 1991 р. на тлі неминучого колапсу Радянського Союзу після серпневого путчу в Москві русифікований Донбас зі значною часткою російського населення проголосував переважною більшістю за самостійність України» [5]. Зрештою, цифри іноді переконливіші за будь-які слова: в історичному референдумі 1 грудня 1991 р., відповідаючи на питання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України», відповідь «Так, підтверджую» у Донецькій обл. (у референдумі там взяло участь 76,6% громадян) обрало 84% виборців, у Луганській обл. (на референдум прийшли 80,7% громадян) – 83,9%.

«Останнім цвяхом у могилу СРСР» називали західні політичні оглядачі грудневий український референдум про незалежність. Саме Україна наважилася на той вирішальний крок, який перед усім світом засвідчив припинення існування такої геополітичної реальності, як більшовицька імперія (характерно, що В. Путін у притаманній йому стилістиці параноїдальної конспірології згодом назве ці події «крупнейшей геополитической катастрофой века» [8]). Однак союзна партноменклатура та підконтрольні їй спецслужби (у першу чергу – загальносоюзне КГБ) зовсім не мали наміру відпускати на волю в'язнів колишнього «соціалістичного табору». 1992-й став

тим роком, коли в дуже багатьох колишніх «союзних республіках» підтримувані Москвою сепаратистські групи (хоча в сенсі науковому коректніше буде називати їх проімперськими) розпочинають низку збройних конфліктів: у Молдові за підтримки 14-ї російської армії як виразно промосковський анклав утворюється т.зв. Придністровська Молдавська Республіка, у Грузії так само за підтримки російських військових абхазькі сепаратисти розпочинають збройний конфлікт з центральним урядом, який завершився жакливіми етнічними чистками грузинського населення, спалахує громадянська війна у Таджикистані, в якій також безпосередньо задіяна російська зброя. В Україні промосковські сили зосереджують особливу увагу на Кримському півострові: тут базується потужний російський Чорноморський флот (друкована у Севастополі його відомча газета «Флаг Родины» від 1992 р. і аж до самої анексії Криму була головним рупором кримського сепаратизму), тут розгортає активну діяльність відверто проімперське «Республіканское движение Крыма» на чолі з Ю. Мешковим (вже у лютому 1992 р. за підтримки Чорноморського флоту та місцевого кримінального угруповання «Башмакі» [9] ця політична сила починає збирати підписи за «референдум по возвращению Крыма в состав РФ»).

Донбас також не лишається поза цими процесами: тут діють певні сепаратистські групи та об'єднання (частина з них використовує прокомуністичну, частина – модифіковано-білогвардійську риторіку), але реальна їхня вага і «політична присутність» у житті регіону насправді мінімальні. Власне, у цей час маємо говорити не про сепаратистську

діяльність, а про імітацію сепаратистської діяльності; навіть найбільша з таких груп у регіоні – «Интернациональное движение Донбасса» братів Владіміра та Дмитрія Корнілових (вигаданий ними чорно-синьо-червоний «флаг Интердвижения» згодом стане «флагом «ДНР») – не має «вуличної підтримки» і не виходить за межі «диванної політики». І це в ситуації, коли в Україні, у суті речі, не існує т. зв. «президентської вертикалі влади», коли всі у країні користуються реальною свободою слова та політичної діяльності. Єдина більш-менш серйозна акція, на яку спромоглося тоді «Интердвижение» – розповсюдження листівок «Донбасс говорит НЕТ» із закликом голосувати на референдумі проти незалежності, – мала результат справді жалюгідний: на виборчих дільницях це «НЕТ» сказала мізерна кількість донеччан. Практично ніхто в тогочасному регіоні не сприймав «кликушества» братів Корнілових про неминучу «гражданскую войну», «рознь между народами» й апокаліптичну перспективу «возрождения бандеровщины» [10]. 1992 р. навіть склалося враження, що закарпатський сепаратизм (т.зв. «русинський рух») у всеукраїнському масштабі постає чинником суттєво небезпечнішим за донецький; останній, правду кажучи, лишився у вирі тих подій практично непомітним.

У чому ж полягала причина такого стану речей? Багато важило те, що ресурсно ослаблена після розпаду СРСР Росія ще не могла з такою легкістю, як згодом, у час шалених путінських «нафтодоларів», грати відразу «на багатьох дошках»: вона вже вела війни в Придністров'ї та Абхазії, вона розхитувала ситуацію в Криму, шантажуючи Київ безкінечно поновлюваним

«разделом Черноморского флота», і розпочинати нову авантюру в Донецькому регіоні їй було ще не під силу. Разом з тим на Донбасі впродовж 1992 – першої пол. 1993 р. ще зберігалось те, що можна назвати «громадянським суспільством»: сильним і не підпорядкованим «червоним директорам» лишився шахтарський рух, діяли реальні політичні партії, зміцнювався в регіоні український культурно-національний дискурс. Донбас першого року української незалежності ще зовсім не поставав тим «бандитським і олігархічним» регіоном, яким він увійшов у нашу історію, починаючи з другої пол. 90-х. Для сепаратистського руху це означало відсутність «тилової підтримки», адже саме донецький олігархат згодом підживлюватиме сепаратистські гасла як спосіб постійного шантажу Києва.

Ще раз підкреслюю: в ситуації відсутності системного зовнішнього втручання та прямої «бандитської диктатури» і за умови вільної змагальності політичних сил потенціал донецького сепаратизму практично наближався до нуля. Натомість в окреслений історичний період суттєво зміцнюється українська культурна присутність у регіоні: той етнічно український сільський Донбас (симптоматичні під цим оглядом свідчення А. Погрібного, який у книзі «Жива душа Донбасівського краю» згадує про свої зустрічі із цим справдешнім українством: «Жінці цій (Тетяні Поздняковій. – О. Х.) вже 97 років, живе вона в Олексіївці (біля Алчевська: у цьому селі свого часу вчителював Б. Грінченко. – О. Х.) все своє життя, і ви лише послушали б, яка багата, соковита українська мова в її устах, що збережена нею від дитячих літ. Слухаєш цю чисту мову, підфарбовану діалектизмами (*ходю, просю*), – і

думаєш: ще ж не так давно саме такою незіпсованою мовою і говорив увесь сільський Донбас» [11, с. 9–10]), який і за царату, і за часів сталінської українізації, і за брежневщини лишився тільки німим свідком грандіозних історичних трансформацій, нарешті почав поступово прокидатися після тривалої летаргії. Реальним змістом почало наповнюватися викладання предметів українознавчого циклу (мова, література, історія України) у сільських школах, що вони за «радянщини», навіть формально називаючись «українськими», продовжували лишатися вогнищами русифікації, наслідком активної діяльності ДОНТУМУ відкриваються українські школи в індустріальних центрах Донбасу – Донецьку (першою тут була Донецька спеціалізована гуманітарна школа №65), Горлівці, Маріуполі, робляться кроки, щоправда, дуже обережні, у напрямі дерусифікації вищої технічної освіти на Донеччині. Так, усі ці процеси були далеко не безпроблемними (традиційно особливо складною лишалася ситуація з вищими навчальними закладами), але фактом лишається те, що, попри всі зусилля «Интердвижения», нічого схожого на масові виступи під гаслами «защиты русскоязычных» (подібні до тих, які відбувалися у Придністровському регіоні Молдови) на Донбасі у 1992 – першій пол. 1993 р. не було. Показові фотографії політичних акцій, організованих цим таки «Интердвижением» у тогочасному Донецьку: «актив» організації на них – п'ять–шість чоловік [10]. Натомість тут з успіхом відбувається низка проукраїнських культурно-просвітницьких заходів (березневі шевченківські дні у Донецьку, похід «Україна – Дон – Кубань» з нагоди 200-річчя українського

поселення на Кубані, урочисте відзначення річниці ухвалення Декларації про незалежність України на центральному майдані Донецька). Із 1992 р. у Донецьку починає виходити український масовий (разовий наклад – близько 10000 прим.) щотижневик «Східний часопис» (на додачу до «української масової обласної газети «Донеччина», що видавалася ще з «радянської» доби), у червні цього ж року в Донецькому оперному театрі урочисто презентують хорову капелу ім. Леонтовича і т. ін.

Ситуація починає кардинально змінюватися із 1993 р., і пов'язано це у першу чергу із тим, що: а) у Москві суттєво зміцніли орієнтовані на відновлення СРСР проімперські сили, центром об'єднання яких став тогочасний «Верховный Совет России»; б) на Донеччині консолідувалася і чітко усвідомила свої соціально-класові інтереси група, яку у той час називали «червоними директорами». Саме за сприяння цієї групи з 22 січня 1993 р. в Донецьку починає виходити газета «Донецький кряж» (формально газета називалася незалежною, але головним її засновником і фінансовим спонсором було «совместное предприятие «Интербис» [12]: згідно з результатами журналістських розслідувань реальним власником його був В. Вечьорко – зять директора однієї з найбільших шахт і тогочасного «мера» Донецька Ю. Звягільського [13]). «Донецький кряж» на той час мав серйозне «зовнішнє» фінансування, яке давало можливість йому здешевити видання та залучити до роботи популярних журналістів («Это были соборы бывших уже центральных газет «Правда», «Экономическая газета», «Труд»... Организатором и первым редактором стал собор «Правды» Борис

Готов», – підкреслює учасниця тих подій [14]). Окрім панегіриків номенклатурним та промисловим «босам» Донбасу (у першу чергу – Ю. Звягільському: яскравим зразком таких матеріалів є пафосно-підлабузницьке інтерв'ю з ним, опубліковане в одному з перших чисел [15]), «Донецький кряж» вирізнявся ще однією характеристичною особливістю – підкреслено антиукраїнською спрямованістю своїх публікацій. Саме через це «Донецький кряж» з такою пошаною згадують нині проросійські сепаратисти, називаючи його «главной антибандеровской газетой Донбасса 90-х». Саме в цій газеті працює постійним оглядачем Д. Корнілов – один з організаторів «Интерфронту», саме «Донецький кряж» окреслює «формат» обговорення в донецькій пресі проблем мови, культури, історичної пам'яті. І, звичайно, тут порушується проблематика т.зв. «федералізації» – таким евфемізмом користувався тоді новонароджуваний «донецький сепаратизм», що його вугільні «боси» починають апробувати як засіб економічного і політичного шантажу Києва. До речі, саме починаючи з 1993 р., в регіональній періодиці Донбасу активно «розкручується» тема «Донецько-Криворізької республіки» як, мовляв, найвизначнішого історичного досягнення населення регіону («піонерами» у цій справі так само були лідери «Интерфронту» – прикметна тут фактично перша на цю тему стаття В. Корнілова «Была такая республика» [16]).

Ситуація ускладнювалася ще й тим, що 1993 р. особливо загострилися економічні проблеми: Україна увійшла в смугу гіперінфляції, відбувалося загальне падіння рівня виробництва, зменшувалася купівельна спроможність

населення. На Донеччині з огляду на традиційно притаманний цьому регіонові мобілізаційно-екстенсивний тип економіки ці процеси позначені були особливим драматизмом. З одного боку, причини цього мали характер об'єктивний, бо фінал радянського типу «модернізації навздогін» і не міг бути іншим: як підкреслює znana дослідниця проблем регіону Я. Верменич, на поч. 90-х років стало зрозуміло, «що Донбас, виробляючи 1/5 усієї промислової продукції, перебуває на межі економічної катастрофи. Щільність викидів шкідливих речовин промисловими підприємствами сягнула 60 т на квадратний метр і була у 8,7 раза більшою, ніж у середньому по Україні» [17, с. 51]. З другого – замість вирішення конкретних проблем регіону вже на поч. 1993 р. починає формуватися союз «київського» та «донецького» бізнесово-адміністративного істеблішментів, вістрям своїм спрямований і проти шахтарів, і назагал – проти загальнонаціональних українських інтересів. Соціальні процеси, пов'язані із найбільш масовим за всю історію незалежної України страйком шахтарів Донбасу влітку 1993 р., виокремили це з особливою виразністю.

Приводом для страйку, який 7 червня 1993 р. стихійно почали робітники шахти імені Засядька (м. Донецьк), стало рішення уряду України про багатократне (у 3–5 разів) підвищення роздрібних цін на продукти харчування, яке здійснювалося без відповідної індексації зарплати. Вимоги шахтарів, у письмовому вигляді сформульовані тими того ж дня, були такими (подаємо мовою оригіналу за авторитетним джерелом – «MiningWiki – свободной шахтерской Энциклопедией»):

«ТРЕБОВАНИЯ**жителей независимой Украины**

В связи с повышением цен, а, следовательно, понижением уровня нашей жизни, мы не можем и не хотим умирать от голода.

МЫ ТРЕБУЕМ:

1. Рассмотреть немедленно Верховному Совету вопрос о снижении грабительского подоходного налога.

2. Пересмотреть вопрос о ценах (региональная разница цен и их астрономические цифры).

3. Рассмотреть Верховному Совету вопрос о выплате заработной платы, в случае отсутствия наличных денег, производимой продукцией, с последующим разрешением на продажу ее.

4. Верховному Совету рассмотреть закон о декларировании доходов каждого гражданина Украины.

5. Обязательно поднять минимальную пенсию и заработную плату до нормального жизненного уровня.

6. Отставки Верховного Совета, так как ныне существующий не является волеизъявителем народа.

7. Отменить декреты правительства, направленные на снижение жизненного уровня граждан Украины.

8. Провести индексацию вкладов населения.

9. Формирование государственного бюджета снизу вверх» [18].

Вимоги людей, які підкреслено називають себе «жителями незалежної України», як бачимо, абсолютно чіткі й адекватні; у них немає і найменшого сліду сепаратизму, натомість прикметною є вимога розпуску тогочасної Верховної Ради з її прокомуністичною більшістю – з такою вимогою виступав тоді і очолюваний В. Чорноволом Рух,

адже обрана ще в УРСР номенклатурна «більшість» ВР реально блокувала поступ країни. Вже впродовж першого дня страйк набуває небаченої доти масовості, і «червоні директори» усвідомлюють: якщо вони підуть проти шахтарів, то ризикують втратити владу і статус, натомість якщо вони «підтримають» страйк, то стануть реальними бенефіціарами процесу. «Багато директорів шахт активно підтримували страйк із самого початку, і жоден не протистояв йому, хоча багато хто примудрився продовжувати виробництво, прикриваючись міркуваннями технологій та безпеки. Коли робітники вийшли з переговорів із першою урядовою комісією, їх замінили саме директори підприємств (і один самопризначений представник офіційних профспілок). Коли йшли фінальні переговори, уряд представляв саме колишній директор. Багато робітників під кінець страйку називали його директорським» [19], – пишуть про ці події історики робітничого руху в Україні В. Борисов та С. Кларк. І вплив «червоних директорів» стає відразу визначальним: коли увечері 7 червня представники шахт і страйкомів зібралися на центральній площі Донецька, аби «виробити вимоги», хоча, як уже зазначалося вище, вони і так були озвучені, результатом їхніх перемовин став зовсім новий «пакет» (В. Борисов та С. Кларк підкреслюють парадоксальний як для страйкового руху факт: Ю. Звягільський, фактичний власник шахти ім. Засядька і міський голова Донецька, «допомагав робітникам формулювати вимоги» [19] – очевидно, що про власні інтереси в процесі цієї «допомоги» він також не забував). Після «порад «господарів» регіону перша вимога страйкарів

артикульована була в такий спосіб: «Региональная самостоятельность» [18].

Подальший розвиток подій був прогнозованим: за деякий час страйк було припинено, робітникам формально збільшили зарплату (це збільшення негайно було «з'їдене» галопуючою інфляцією), натомість «директори підприємств отримали скасування штрафів, вирішення боргових проблем, податкові пільги та більшу свободу торгівлі» [19]. З волі «господарів» краю у політичне життя Донеччини стрімко увірвався сепаратизм – почався великий (тривалістю у майже два десятиріччя) політичний шантаж Києва. Він був успішним: на четвертий день страйку президент Л. Кравчук призначає Ю. Звягільського першим віце-прем'єром (в уряді Л. Кучми). У другій пол. 1993 – першій пол. 1994 р. «донецький клан» захоплює багато чільних позицій у «київській владі», і саме він допоможе Л. Кучмі у другому турі президентських виборів здобути перемогу. Представники цього клану, не знімаючи з порядку денного сепаратистських гасел, маніпулятивне використання яких дає можливість їм як закріпити контроль над регіоном, так і зміцнитися в столиці України (у березні 1994 р. разом із виборами до українського парламенту в Луганській та Донецькій областях відбувається ініційований відповідними обласними радами [20] «совещательный опрос» з питаннями про федеративний устрій України, статус російської мови, підписання керівництвом держави «Устава СНГ»: його «результати» вочевидь були на користь регіональної еліти, яка відтепер всюди і все контролює), особливу увагу починають звертати на посилення своїх позицій у бізнесово-фінансовій царині. З цією метою у березні

1994 р. з ініціативи міністра вугільної промисловості В. Полтавця (перед тим – генерального директора ВО «Луганськвугілля»: ця посада дозволяла контролювати практично весь вуглевидобуток у Луганській обл.) український Кабмін ухвалює довгострокову програму «Вугілля». Декларативно орієнтуючись на «ринкові механізми», вона передбачала не лише реальне закріплення монополізму, а й цілий комплекс вкрай вигідних для директорату т. зв «реформ», ідеологію яких можна узагальнено визначити як «соціальний геноцид»: програма «Вугілля» стимулювала спрощену процедуру закриття шахт, практично звільняючи і державу, і «вугільних босів» від будь-яких соціальних зобов'язань. Доти формальні «директори» шахт ставали їхніми реальними власниками, права трудових колективів і страйкомів зводилися нанівець, закріплювався тісний зв'язок влади і криміналізованого бізнесу. Люди, які прийшли до влади під гаслами «федералізації» та автономії Донбасу, якнайбільше доклалися до руйнування шахтарського регіону – з очевидною для себе вигодою.

Наслідки реалізації програми «Вугілля» стали для Донецької та Луганської областей катастрофічними: закриття шахт не лише «викинуло на вулицю» цілі трудові колективи, а й спричинило до практично повного припинення фінансування об'єктів інфраструктури (медицина, освіта, комунальні підприємства). Оскільки створюваний більшовиками тип економіки базувався на гіпертрофованому монополізмі, то регіон занурюється у прірву соціальної безвиході: страйковий рух втрачає силу, самі шахтарі маргіналізуються, небаченими досі темпами зростає рівень алкоголізму та

наркоманії – натомість власники шахт та криміналітет, який спочатку підпорядковується їм, а потім виступає і як самостійна сила, стрімко збагачуються. Відчуваючи своє безсилля хоч щось змінити, люди швидко байдужіють до всього, окрім ситуативного виживання, втрачаючи інтерес не лише до загальноукраїнських проблем, а й до будь-яких проявів суспільного життя. «Нову донбаську ідентичність створили зі сплаву тяжкої праці, неприхованого дерибану «закромов Родины» чиновниками та безчинств молодиків у шкірянках і спортивних костюмах («осіб адідасівської національності»). Боротьбу за соціальні та політичні права гірникам звели до права отримувати мінімальний споживчий коштик, можливості дивитись російське телебачення, ходити на концерти Баскова та Кобзона й мовчки спостерігати за тим, як нові «хазяї життя» поступово міняють «адідаси» на малинові піджаки, а потім – і на найдорожчі італійські костюми» [4], – наголошує історик і політолог В. Кіпіані. Натомість швидко розвивається «тіньовий» вуглевидобуток (т.зв. «копанки», кожна з яких контролюється певним кримінальним угрупованням і «кришується» місцевими «правоохоронцями»): надзвичайно дешево (бо ціна робочої сили, попри високий травматизм – мінімальна) нелегальне вугілля здається за безцінь на «офіційні» шахти, звідки його власники продають на «легальному ринку» за ціною в рази вищою за собівартість, отримуючи при цьому ще й передбачену бюджетом України дотацію на кожну тонну видобутого палива. Донецьк швидко набуває статусу «бандитської столиці України», у якій офіційні державні структури (йдеться про усю «вертикаль влади», включаючи прокуратуру, міліцію, суди,

виборчі комісії і т. ін.) перетворюються на «службу безпеки» при організованому криміналітеті.

Саме 1994 р., того року, коли боси «донського клану» поставили під свій повний контроль економіку регіону і вперше за допомогою адмінресурсу «намалювали потрібні цифри» (за повної байдужості, якщо не сказати більше, київської влади) на зорганізованому ними сепаратистському «совещательном опросе», соціогуманітарний розвиток краю починає рухатися у напрямі, наприкінці якого вже виразно окреслюється перспектива російської збройної інтервенції. Якщо в період від початку шахтарського страйку у 1989 р. до, умовно кажучи, помежів'я 1992 – 1993 рр. історію Донеччини визначали громадські рухи, страйкоми, неформальні ініціативи, то, починаючи від 1994 р. і до початку «нульових», ця історія вже розвивається в парадигмальній динаміці кримінальних війн та голосних вбивств (вбивство у 1995 р. президента футбольного клубу «Шахтар» А. Брагіна, він же кримінальний авторитет Алік Грек, вбивство 1996 р. нардепа Є. Щербаня; цей період завершується перемогою в цих війнах групи професійного бандита Р. Ахметова, яка наприкінці 90-х укладає взаємовигідний союз із колишнім радянським «партхозактивом», уособлюваним найперше такими постатями, як Ю. Звягільський, В. Янукович, М. Азаров). У короткому часі Донеччина перетворюється на замкнений у собі і практично відокремлений від України анклав, де замість конституційної форми правління встановлюється режим прямої бандитської диктатури. На верхівці кримінальної «піраміди» – Р. Ахметов (формально – президент футбольного клубу «Шахтар»,

власник компанії «System Capital Management»), йому підпорядковується «адміністративний ресурс», він контролює «неформальну економіку» і армію бандитів. Журналіст часопису «Дзеркало тижня» С. Корабльов, який на поч. 2000 р. одним із перших взяв у Р. Ахметова велике інтерв'ю, так писав про тогочасну ситуацію в «шахтарській столиці»: «Когда в Донецке речь заходит о президенте футбольного клуба «Шахтер» Ринате Ахметове, то в большинстве случаев собеседники, которые еще минуту назад готовы были говорить о ком угодно и что угодно, предпочитают сворачивать разговор. Максимум, что могут позволить, – так это сказать, что он – личность, безусловно, яркая, но неоднозначная. Если и появляется перед представителями масс-медиа, то говорит исключительно на спортивную тематику. Впрочем, как-то так сложилось, что никто из журналистов и не предпринимал активных попыток поговорить с г-ном Ахметовым о чем-то еще, кроме футбола. Говорит о фирме «Люкс» было признаком дурного тона, пытаются без приглашения попасть за забор Ботанического сада, где расположена резиденция президента ФК, мог только тот, кто «перебрал» с просмотром фильмов о Джеймсе Бонде. При этом многие знали, что в Донецкой области есть Ринат и что он ее Хозяин...» [21].

Пострадянська номенклатура в Києві, очолювана в середині 90-х років президентом Л. Кучмою, проти такого розвитку подій не заперечувала: спочатку вона уклала із «донецьким кланом» своєрідний пакт про ненапад (свідченням цього стало призначення у травні 1997 р. «губернатором» Донеччини В. Януковича, який був тісно пов'язаний як із

бізнесовими, так і з кримінальними колами регіону), а потім перейшла до тісної співпраці, розглядаючи «донецьких» як своїх найближчих союзників («союз» було закріплено призначенням В. Януковича у листопаді 2002 р. прем'єр-міністром України). Наслідком цього «господарі Донеччини» отримали право діяти на «підконтрольній» їм території у власний спосіб (економіка, соціальні комунікації, проблеми мови і культури – в усіх цих царинах реальну політику визначала не влада в Києві, а «боси» в Донецьку), натомість центральна київська влада отримувала тверді гарантії того, що «бандитська диктатура» на Донбасі не допустить проти неї жодних серйозних виступів. Зрештою, так і сталося: і під час потужних антипрезидентських виступів 2000 – 2001 рр. (відомих як громадянська акція «Україна без Кучми»), і під час подій Помаранчевої революції Донецька та Луганська області лишалися надійним «тилом» офіційної влади. Ці терени були передбачувано лояльним «електоральним полем», там вербувалася «масовка» на зорганізований у 2004 р. перший Антимайдан, там (у Сіверсько-донецькому), після поразки на київських вулицях і площах, група В. Януковича проводила за участю кремлівських «кураторів» свій сепаратистський з'їзд.

В аспекті світоглядно-ідеологічному легітимізувати панування «донецького клану» в регіоні повинна була особлива ідеологія, у дискурсі якої поєднувалися елементи консервативно-сталіністські, шовіністично-імперські та регіонально-сепаратистські. Виразником таких тенденцій на Донеччині стала реанімована КПУ (прикметно, що саме в Донецьку 19 червня 1993 р. проходив Перший з'їзд відновленої після заборони в 1991 р.

Компартії України). Репресивний тиск, який чинився владою регіону на українські патріотичні сили та незалежні громадські організації, спричинив до того, що на виборах по округах Донеччини починають «перемагати» комуністи. «На перших парламентських виборах 1994 р. у незалежній Україні за мажоритарною виборчою системою представники Комуністичної партії України перемогли у 85 із 450 виборчих округів. Переважна більшість кандидатів обрана в Донецькій і Луганській областях. На парламентських виборах 1998 р. КПУ отримала найбільшу регіональну підтримку у 18 регіонах України (Донецька область – 35,45%, Луганська – 45,97%), посівши перше місце в країні, здобувши 85 мандатів у багатомандатному окрузі і 37 у одномандатних і створивши найбільшу фракцію у Верховній Раді України третього скликання» [22, с. 131]. Стверджувати, що такі результати були наслідком «вільного волевиявлення» – принаймні наївно: не заперечуючи популярності ностальгійно-прорадянської ідеології серед дезорієнтованого населення краю, все ж слід підкреслити той незаперечний факт, що для Компартії послідовно «зачищався» політичний простір – і «зачищався» він саме новими «господарями» Донеччини. І не лише ними: президент Л. Кучма також «поставив» у краї на Компартію, яка, декларативно «борючись із капіталізмом», реально не створювала ні київській номенклатурі, ні власникам «копанок» жодних проблем; симптоматично, що у липні 1995 р. Л. Кучма призначає очільником Луганської облдержадміністрації П. Купіна, який перед тим був першим секретарем Луганського обкому КПУ (у подальшому Компартія також лишалася у регіоні «кузнею кадрів» для

керівних посад). Сучасник тих подій у такий спосіб характеризує ситуацію на Луганщині у 1994 р.: «В цілому лише комуністи мають до третини від загальної кількості депутатських місць по області. Під їх повним контролем обласна ланка, всі низові та районні ланки влади, майже вся преса, значна частина підприємств (особливо в сільській місцевості)... Липень – серпень 1994 року став також часом повернення Компартії у свої старі приміщення, на виробництво тощо» [23, с. 228].

«Гуманітарна політика» комуністів виявилася на Донбасі цілком передбачуваною: її основою стало культивування «радянського міфу» і нероздільно пов'язане з цим плекання ностальгії за СРСР як неодмінної «домінанти» соціокультурного життя краю. Такий вибір був глибоко продуманим і під оглядом інтересів, звичайно, не загальнонаціональних, а партійно-кланових – раціональним та ефективним. З одного боку, ностальгійно-радянський міф легітимізував Компартію як нібито охоронця «величних досягнень» СРСР, «справжньої пам'яті» про «Велику Вітчизняну війну» і т. ін.: реально займаючись закріпленням своїх позицій у владних кабінетах та особистим збагаченням, очільники КПУ зі зрозумілих причин не мали і найменшого бажання зорганізувати страйки чи формувати бойові профспілки для боротьби з власниками «копанок», натомість вони за повної згоди криміналітету та номенклатурників «праздновали 9 мая», у регіоні практично тотального зросійщення «защитили русский язык» та «не пускали в страну НАТО». З другого боку, плекання цього міфу в регіоні було вигідне реальним «власникам» Донбасу: «радянський міф»

засадничо суперечить європейській ідеї громадянської активності як наріжного каменю «суспільного договору», він зорієнтований на пасивне перебування в матриці «клієнтельного соціуму», на очікування «добробуту» як результату дій і рішень «мудрих керівників». Особистість, зорієнтована на «ідеальний тип» радянської людини, мала «гордиться великою перемогою», за закликом партбосів виходити на «майские» та «октябрьские» демонстрації, голосувати за тих, кого «рекомендує обком», але на її власну – непідконтрольну істеблішменту! – активність накладалося жорстке табу. Симптоматично, що офіційна КПУ, у другій пол. 90-х поставивши під свій контроль обласні та районні ради Донецької і Луганської областей, фактично монополюючи репрезентуючи регіон у ВР, не зробила жодної – жодної! – спроби хоч якось протидіяти варварським формам впровадження «дикого капіталізму» на Донбасі. Культивування «ностальгії за СРСР» стало під цим оглядом дієвим механізмом соціальної інженерії: у регіоні, де в реальності була встановлена диктатура криміналітету, воно просто не могло не набрати гіпертрофованих форм. «Той, хто має можливість відвідати Луганськ, помітить, що він, за влучним висловом журналіста, досі залишається заповідником імені Леніна. Міркуйте самі: сьогодні тут аж сім пам'ятників Леніну, три з яких віднесені до об'єктів культурної та історичної спадщини й охороняються законом... Ще з радянських часів у Луганську стоїть величний пам'ятник К. Є. Ворошилову на коні (це той Ворошилов, який заявив: «Ми свідомо пішли на голод, тому що нам був потрібний хліб» і з ініціативи якого напередодні Другої світової війни було винищено

36 тисяч офіцерів Червоної армії). Стоять два пам'ятники засновнику ВЧК Ф. Е. Дзержинському, стільки ж – червоному командирові О. М. Пархоменку, іншим революціонерам – П. І. Богині, І. С. Орешку, І. І. Алексееву-Кумачу, І. М. Яковенку, Г. П. Звейнеку. Є в Луганську пам'ятники Трудівникові Луганщини; Героям Великої Вітчизняної війни; Героям-молодогвардійцям; меморіальний комплекс «Гостра Могила» на честь подвигу бійців Червоної армії. Є численні пам'ятні знаки на «братських могилах» – Луганським червоногвардійцям; Луганським робітникам, які загинули за радянську владу; Офіцерам Радянської армії; Учасникам революції та громадянської війни; Борцям революції тощо. Малоімовірно, що під усіма тими пам'ятними знаками покояться ті, на честь кого вони встановлені, але завдяки цим численним капищам Луганськ схожий на суцільну братську могилу» [24], – так описувала ситуацію на передвоєнній Луганщині філолог і громадський активіст І. Магрицька. Ситуація з топонімікою двох областей Донбасу була типологічно подібною до сказаного вище: вулиці та площі з безкінечними «імені Леніна» [25] мали повсякчас нагадувати, що єдиною можливою моделлю поведінки для людини у цьому соціальному просторі лишається модель «радянська».

«Культ СРСР» закономірно продовжувався культом його вірних охоронців – «чекістів» з-під стягу Дзержинського, Єжова і Берії. 2002 р. в Донецьку за підтримки органів влади виходить (зрозуміло, російською мовою) книга В. Зуєва та І. Кулаги «Органи державної безпеки в Донецькій області: спогади, факти, документи», у якій

відверто апологетизується діяльність більшовицької таємної служби: «В роки перших п'ятирічок та колективізації сільського господарства ворог уже не міг відкрито виступити зі зброєю в руках, як це було на початку 20-х. Тепер він маскувався під державного службовця, активіста, профспілкового діяча, спеціаліста народного господарства. І розпізнати його було нелегко. Але чекісти вміли знаходити класового противника, хоч би під якою личиною він ховався» [26, с. 7]. Передмову до цього неприхованого панегірика катам підписав тогочасний «губернатор» Донецької обл. В. Янукович: «Історія органів державної безпеки в Донецькій області сягає 1918 року, коли в містах Маріуполі і Бахматі почали діяти повітові чекістські організації... Відтоді співробітники органів державної безпеки завжди твердо стояли на сторожі інтересів нашого народу і держави. Це видання стане цікавим... масовому читачеві, оскільки в ньому зібрані чудові приклади справжнього, діяльного патріотизму» [26, с. 7–8], – наголошує він. Звичайно, у часи «другого президентства» Л. Кучми колишня компартійна номенклатура повсюдно в Україні відновлювала втрачені позиції, але навіть і в тій ситуації важко було уявити собі поза Донбасом якусь іншу українську область, «губернатор» якої наважився б писати тексти із уславленням НКВД...

Якщо для істеблiшменту прикладом діяльного патріотизму виступають чекісти на службі у Й. Сталіна (осучаснений варіант – бандити на службі у В. Януковича та Р. Ахметова), то це чіткий сигнал того, що в соціумі мала запанувати атмосфера страху. Власне, спостережений А. Погрібним на Донеччині «страх бути українцем» [11, с. 17] – це

прямий і безпосередній «меседж» влади, реалізований у практиці щоденного життя. Прикметна деталь: 1991 р. місцеві газети «Жизнь Луганска» та «Наша газета» провели опитування з метою визначення світоглядної специфіки населення Донбасу. На питання про культурне майбутнє краю 53,2% відповіли, що «відбудеться українізація» [27, с. 32] і що вони сприймають такий процес як неминучий і об'єктивний. 1996 р. неминучість «українізації» усвідомлювали вже тільки 13,3%. Зі «страхом бути українцем» безпосередньо пов'язаний і страх громадянської активності, страх усвідомити себе частиною «громадянського суспільства». Соціологічні дослідження чітко фіксують, як цей «меседж» сприймається вже упокореними «масами». «Лабораторія політичного аналізу кафедри політології Донецького державного університету у другій половині червня 1999 р. провела соціологічне опитування «Парламентські вибори 99», яке дало можливість проаналізувати самоідентифікацію населення Донбаського регіону та визначити його політичні вподобання. Відповіді на питання про те, з чим асоціюється Батьківщина – колишнім СРСР, Україною чи областю, чітко вказують на відносно низький рівень національно-державної свідомості донбаського електорату: 43% вважають, що таким був СРСР, і тільки 31% – Україна» [22, с. 122–123]. Власне, цей соціологічний показник свідчить не так про «низький рівень національно-державної свідомості» (нагадаю про «розгромні» для прихильників СРСР цифри підтримки мешканцями Донбасу Незалежності України на Референдумі 1 грудня), як про, скористаюся таким терміном, тотальну «напомпованість» регіону атмосферою страху, поза якою

більшовицька імперія просто не могла фізично існувати. Ті 43% були насправді зовсім не полум'яними апологетами СРСР (і зовсім не на реставрацію СРСР орієнтували свій електорат адміністративні та фінансові «власники» Донбасу: зрештою, в реальному Союзі В. Янукович з його інтелектуальним рівнем та судимостями не міг піднятися вище рівня директора провінційної автобази), вони найперше позиціонували себе людьми, готовими з радістю віддати свою долю в руки інших – т.зв. «настоящих руководителей». На прикінцевий загал таке прагнення свідчило про глибоко закорінені у психолого-поведінкових матрицях значної частини мешканців регіону інфантилізм. Заступник голови правління громадської культурної організації STAR art-group (Луганськ) К. Скоркін у дослідженні «Міт Новоросії: край реакційних утопій» у цьому зв'язку зазначає: «І ще одна важлива риса донбаської ідентичності – це тяжіння до авторитарних тенденцій у суспільному житті. Місцевий устрій життя, в усьому пов'язаний із циклами великого виробництва, призвичаював до прагнення «сильної руки», яка наведе «порядок» і дасть щоденні гарантії існування. У цих умовах демократію сприймали не інакше як хаос, вороже, експортоване із Заходу явище. Характерним для Донбасу є дисципліноване одностаїне волевиявлення за політичну силу чи лідера, яка в цей час уособлювала ідею «твердої руки». Спочатку це були комуністи як реваншистська сила, що стояла на обороні ідеалів УРСР, потім ці сподівання було перенесено на Віктора Януковича та Партію регіонів... Дуже дивним ззовні виглядає синтез лівого і правого у політичній свідомості мешканців Донбасу. Прагнення

«справедливого суспільства» спокійно співіснувало з крайньою лояльністю до місцевої бізнесово-номенклатурної еліти. Після придушення страйкового руху середини 1990-х жодних масштабних спроб громадянського спротиву на Донбасі більше не виникало. Свавілья великих власників та бюрократії, нищівний до будь-якої приватної ініціативи рівень корупції мешканці Донбасу сприймали як іманентне зло, притаманне системі. Ідею самоорганізації було дискредитовано, волю «начальства» зведено до абсолюту... Тому всі спроби низового спротиву таврували як марне або шкідливе баламутство» [28, с. 28].

Чи можна абсолютизувати цю тезу, стверджуючи, що Донбас у другій пол. 90-х був цілковито позбавлений навіть рудиментарних форм громадянської ініціативи. Звичайно, ні: спротив всевладдю компартійних функціонерів був – проблема насамперед полягала у тому, що він не набирив масових форм. Безсумнівно, чинником спротиву були українські ініціативи, які мали характер культурний або політичний (про останні, зрозуміла річ, доводиться говорити меншою мірою, хоча на регіон і поширювали свою діяльність РУХ, УРП, КУН, УНА-УНСО). У ситуації, коли «власники» шахтарського краю (очевидно, за згодою і навіть за прямим потуранням високопосадовців у Києві) потрактували російськомовність як прикмету лояльності, а усвідомлену україномовність – як політичний виклик, навіть сама культурницька праця з підтримки українства в Донецькій та Луганській областях вимагала жертвовності та високого ідеалізму. Від поч. 90-х і до самого початку російської збройної агресії найактивнішими тут були активісти

Всеукраїнського товариства «Просвіта»: на всеукраїнське визнання здобулася діяльність українських патріотів Донеччини – В. Білецького, М. Олійник, І. Магрицької, В. Семистяги (і цей шеревільно продовжувати і продовжувати). В умовах, коли влада в регіоні була навіть не нейтральною, а цілковито ворожою, «просвітяни» Донеччини та Луганщини спромоглися надати суттєву допомогу українським школам регіону (щорічно регулярними були «рейди» просвітян, під час яких освітянам безкоштовно передавалися бібліотечки навчальної літератури), провести низку важливих культурно-мистецьких акцій патріотичного спрямування. З 1994 р. в Донецьку розпочала працю дослідницько-видавнича фундація «Український культурологічний центр» (у її «активі» – публікація важливих праць з історії та сьогодення Донеччини, регулярний вихід авторитетного аналітично-інформаційного часопису «Схід» [29]). Від 1997 р. діє Донецьке відділення Наукового товариства імені Шевченка [30], регулярно видаючи (перше число вийшло у 2001 р.) «Донецький вісник Наукового товариства імені Шевченка». Українську «присутність» на Донеччині посилювала добре організована педагогічна та видавнича діяльність відповідних українознавчих кафедр Донецького та Луганського університетів.

Спротив всевладдю номенклатури та криміналітету не обмежувався тільки дискурсом українського культурництва. Ті страйки та шахтарські колективи, які змогли зберегти започатковану під час страйку 1989 р. традицію самоорганізації, також вбачали у зміцненні «групи Ахметова – Януковича» найбільшу загрозу здобуткам робітничого руху. В

авангарді тут була заснована 1991 р. Незалежна профспілка гірників України. Ця професійна організація твердо і послідовно обстоювала інтереси шахтарів, зорганізовувала страйки та акції протесту (марші гірників, їхніх дружин, шахтарів-регресників; симптоматично, що НППУ, згодом трансформована у Конфедерацію вільних профспілок України, завжди виступала в союзі з українськими патріотичними силами, а з початком т. зв. «Русской весны» її актив включився у боротьбу із проросійськими сепаратистами). Проте «рух Опору» на Донбасі був ослабким і, на жаль, не отримував жодної реальної підтримки від влади у Києві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ніколаєць Ю. Роль мас-медіа дискурсу у формуванні регіональної ідентичності жителів Донбасу наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. / Юрій Ніколаєць // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К., 2013. – Вип. 5. – С. 84 – 108.
2. Воловодова О. Шахтарський рух: від стихійного виступу до демократичної системи самоорганізації / Олена Воловодова // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – №7. – С. 45 – 52.
3. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. / Ярослав Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
4. Кіпіані В. Повсталий Донбас. 1 березня 1991 року розпочався загальний страйк донецьких шахтарів, усвідомлений крок до розвалу радянської імперії [Електронний ресурс] / В. Кіпіані. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/18427>
5. Горбань Т. Робітничий рух на Донбасі у процесах суверенізації УРСР [Електронний ресурс] / Т. Горбань, В. Коцур. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2012_5_25

6. Білецький В. Ми йдемо! Нариси з історії Донецького обласного Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка – першої масової національно-демократичної громадської організації Донеччини [Електронний ресурс] / В. Білецький. – Режим доступу: www.experts.in.ua/baza/doc/download/we'regoing.pdf
7. Резолюція митинга жителів г. Донецька в підтримку вимог всьукраїнської забастовки, що відбулася 1 жовтня 1990 року // Вечерній Донецьк. – 1990. – 3 жовтня.
8. Путин В. «Распад СССР – крупнейшая геополитическая катастрофа века» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://regnum.ru/news/444083.html>
9. Горевой Р. «Импэкс-55» – колыбель РДК [Електронний ресурс] / Р. Горевой. – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20161121041609/http://ok.archipelag.ru/part1/impeks-55.htm>
10. Чаленко А. 25 лет Интердвижению Донбасса. Вспоминает Владимир Корнилов [Електронний ресурс] / А. Чаленко. – Режим доступу: <https://ukraina.ru/interview/20151118/1014858890.html>
11. Погрібний А. Жива душа Донбаського краю / Анатолій Погрібний. – К.: Дніпро, 2006. – 96 с.
12. О чем писали донецкие газеты в 90-е годы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novosti.dn.ua/article/3879-ochem-doneckye-gazety-pysaly-v90-e-gody>
13. Донецкая фирма зятя Звягильского оказалась в центре земельного скандала [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravda.dn.ua/article/229-doneskaya-firma-zyatya-zvyagylskogo-okazalas-v-centre-zemelnogo-skandala-vydeosyuzhet>
14. Золотухина Т. «ДК» наша марка [Електронний ресурс] / Т. Золотухина. – Режим доступу: http://media.ukr-info.net/smi/view_article.cgi?sid=3&nid=189&aid=2017
15. Сто дней из жизни Ефима Звягильского // Донецкий край. – 1993. – 26 февраля.
16. Корнилов В. Была такая республика / Владимир Корнилов // Жизнь. – 1993. – 23 февраля.
17. Верменич Я. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір / Ярослава Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 69 с.
18. Всеобщая забастовка в Донбассе в 1993 году [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://miningwiki.ru/wiki/Всеобщая_забастовка_в_Донбассе_в_1993_году
19. Борисов В. Реформа і революція в комуністичному заповіднику [Електронний ресурс] / В. Борисов, С. Кларк. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/shafka-dok/clarke-borisov-miners-strike>
20. Третьякова М. Референдум о федерализации Донбасса: 20 лет борьбы [Електронний ресурс] / М. Третьякова. – Режим доступу: <http://actualcomment.ru/referendum-o-federalizatsii-donbassa-20-let-borby.html>
21. Кораблев С. Ринат Ахметов – первое лицо ФК «Шахтер». И не только... [Електронний ресурс] / С. Кораблев. – Режим доступу: https://zn.ua/ECONOMICS/rinat_ahmetov__pervoe_litso_fk_shahter_i_ne_tolko.html
22. Бевз Т. Суперечності ідентичностей в Донбаському регіоні / Тетяна Бевз // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2015. – №3. – С. 120 – 143.
23. Шульга А. Роль комуністичного заповідника в загальноукраїнських політичних процесах (Луганський експеримент: оновлена Компартія при владі) / Антон Шульга // Молода нація. – К., 1996. – №2. – С. 225 – 234.
24. Магрицька І. Війна пам'ятників на Луганщині [Електронний ресурс] / І. Магрицька. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/24944930.html>
25. Магрицька І. Ярмо радянщини в топоніміці Луганська [Електронний ресурс] / І. Магрицька. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/24917426.html>
26. Рябчук М. Щербичський forever. Амністія, амнезія і «спадкоємність влади» /

Микола Рябчук // Критика. – К., 2003. – № 6. – С. 4 – 8.

27. Пашина Н. Етновний чинник політичної ідентичності в Донбасі / Наталя Пашина // Політичний менеджмент. – К., 2005. – № 1. – С. 24 – 34.

28. Скоркін К. Міт Новоросії: край реакційних утопій / Костянтин Скоркін // Критика. – К., 2014. – № 9 – 10. – С. 27 – 30.

29. Білецький В. «Український культурологічний центр»: 12 років діяльності у Донецьку [Електронний ресурс] / В. Білецький. – Режим доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analytic/index.php?ELEMENT_ID=10993

30. Хроніка Донецького відділення Наукового товариства імені Шевченка / Упорядник і редактор В. С. Білецький. – Донецьк: НТШ, 2007. – 212 с.

REFERENCES

1. NIKOLAIETS, Yu. (2013). The Role of Mass Media in the Formation of the Regional Identity of Donbas' Inhabitants in the Late 20th – Early 21st Century. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa* (Scientific Proceedings of I. F. Kurasa Institute of Political and Ethnic Studies), (5), Kyiv, pp. 84–108. [in Ukr.]

2. VOLOVODOVA, O. (1991). Mining Movement: From the Spontaneous Speech to the Democratic System of Self-Organization. *Filosofska i sotsiologichna dumka* (Philosophical and Sociological Thought), (7), pp. 45–52. [in Ukr.]

3. HRYTSAK, Ya. (2000). *Essay on the History of Ukraine: The Formation of the Modern Ukrainian Nation in the 19th–20th Centuries*. Kyiv: Geneza, 360 p. [in Ukr.]

4. KIPANI, V. *Rebelling Donbas. March 1, 1991: Outset of a General Strike of Donetsk Miners – a Conscious Step towards the Collapse of the Soviet Empire*. [online] Available at: <http://tyzhden.ua/History/18427> [in Ukr.]

5. HORBAN, T. *Labor Movement in Donbas for the Processes of Sovereignization of the Ukrainian SSR*. [online] Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzzipiend_2012_5_25 [in Ukr.]

6. BILETSKYI, V. *We Go! Essays on the History of T. Shevchenko Donetsk Regional Society of the Ukrainian Language: The First Mass National Democratic NGO in Donetsk Region*. [online] Available at: www.experts.in.ua/baza/doc/download/we'regoing.pdf [in Ukr.]

7. The Resolution of the Rally of Donetsk Residents in Support of the Requirements of the All-Ukrainian Strike, Held on October 1, 1990. (Oct 3, 1990). *Vecherniy Donetsk*. [in Rus.]

8. PUTIN, V. “The Collapse of the USSR Is the Largest Geopolitical Catastrophe of the Century”. [online] Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzzipiend_2012_5_25 [in Rus.]

9. GOREVOY, R. *Impex-55 as the Cradle of RPC (Republican Party of Crimea)*. [online] Available at: <https://web.archive.org/web/20161121041609/http://ok.archipelag.ru/part1/impeks-55.htm> [in Rus.]

10. CHALENKO, A. *25 Years of International Movement in Donbas. Recollections of Vladimir Kornilov*. [online] Available at: <https://ukraina.ru/interview/20151118/1014858890.html> [in Rus.]

11. POHRIBNYI, A. (2006). *The Living Soul of Donbas Region*. Kyiv: Dnipro, 96 p. [in Ukr.]

12. *The Contents of Donetsk Newspapers in the 1090s*. [online] Available at: <http://novosti.dn.ua/article/3879-ochem-doneckye-gazety-pysaly-v90-e-gody> [in Rus.]

13. *Donetsk Firm of Zvyagilskyi's Son-in-Law at the Center of a Scandal*. [online] Available at: <http://pravda.dn.ua/article/229-doneckaya-firma-zyatya-zvyagylskogo-okazalas-v-centre-zemelnogo-skandala-vydeyo-syuzhet> [in Rus.]

14. ZOLOTUKHINA, T. “DK” Is Our Brand. [online] Available at: http://media.ukr-info.net/smi/view_article.cgi?sid=3&nid=189&aid=2017 [in Rus.]

15. One Hundred Days from the Life of Yefim Zvyagilskyi (Feb 26, 1993). *Donetskiy kryazh*. [in Rus.]

16. KORNILOV, V. (Feb 23, 1993). There Was Such a Republic. *Zhizn*. [in Rus.]

17. VERMENYCH, Ya. (2015). *Donbas as a Fertile Region: Territorial Dimension*. Kyiv:

Institute of History of NAS of Ukraine, 69 p. [in Ukr.]

18. *A General Strike in Donbas in 1993*. [online] Available at: http://miningwiki.ru/wiki/%D0%92%D1%81%D0%B5%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%B0%D1%8F_%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D0%B0_%D0%B2_%D0%94%D0%BE%D0%BD%D0%B1%D0%B0%D1%81%D1%81%D0%B5_%D0%B2_1993_%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D1%83 [in Rus.]

19. BORISOV, V., KLARK, S. *Reform and Revolution in the Communist Reserve*. [online] Available at: <http://uamoderna.com/shafkador/clarke-borisov-miners-strike> [in Ukr.]

20. TRET'YAKOVA, M. *Referendum on the Federalization of Donbas: 20 Years of Struggle*. [online] Available at: <http://actualcomment.ru/referendum-o-federalizatsii-donbassa-20-let-borby.html> [in Rus.]

21. KORABLEV, S. *Rinat Akhmetov Is the Face of FC Shakhtar. And Not Only...* [online] Available at: https://zn.ua/ECONOMICS/rinat_ahmetov__pervoe_litso_fk_shahter_i_ne_tolko.html [in Rus.]

22. BEVZ, T. (2015). Conflicts of Identities in Donbas Region. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa* (Scientific Proceedings of I. F. Kurasa Institute of Political and Ethnic Studies), (3), Kyiv, pp. 120–143. [in Ukr.]

23. SHULHA, A. (1996). The Role of the Communist Reserve in All-Ukrainian Political Processes (Luhansk Experiment: Renewed Communist Party in Power). *Moloda natsiia*, (2), Kyiv, pp. 225–234. [in Ukr.]

24. MAHRYTSKA, I. *Monument War in Luhansk Region*. [online] Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/24944930.html> [in Ukr.]

25. MAHRYTSKA, I. *The Yoke of the Soviet Regime in Luhansk Toponymy*. [online] Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/24917426.html> [in Ukr.]

26. RIABCHUK, M. (2003). *Shcherbytsky forever. Amnesty, Amnesia, and "Continuity of Power"*. Kyiv: Krytyka, (6), pp. 4–8. [in Ukr.]

27. PASHYNA, N. (2005). Ethnolinguistic Factor in Political Identity of Donbas. *Politychnyi menedzhment* (Political Management), (1). Kyiv, pp. 24–34. [in Ukr.]

28. SKORKIN, K. (2014). Novorossiya's Myth: The Verge of Reactionary Utopias. *Krytyka*, (9–10). Kyiv, pp. 27–30. [in Ukr.]

29. BILETSKYI, V. "Ukrainian Cultural Center": 12 Years of Activity in Donetsk. [online] Available at: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=10993 [in Ukr.]

30. BILETSKYI, V., ed., comp. (2007). *Chronicle of the Donetsk Branch of Shevchenko Scientific Society*. Donetsk: Shevchenko Scientific Society, 212 p. [in Ukr.]